

halvata – etymologiaehdotus

Verbi *halvata* pesyeineen (sm. *halvaantua*, *halvaannus*, *halvaus*, *halvattava*, *halvattu*; vi. *halvama*, *halvatus* jne.) on itämerensuomalaisessa kieliperheessä tavanomaista suppea-alaisempi läntinen itämerensuomalaisuus (suomen länsimurteet, viro). Sanaa tavataan kyllä myös karjalassa ja inkeroisessa, mutta karjalaan se on mitä ilmeisimmin lainautunut suomesta (SSA s. v. *halvata*). Suomen kautta se näyttää kulkeutuneen myös saameen (lpN *hālviiduvvât* 'halvautua' SSA).

Suomessa *halvata*-pesyeen kansankielinen käyttö keskittyy voittopuolisesti läntisiin murteisiin. Kärjistyneesti pesyeen läntisyys näkyy itsenäistyneen partisiippijohdoksen *halvattu* 'halvauksen saanut' levikissä: sen itäisimmät esiintymät ovat keskisuomalaismurteiden länsiosista (KesL)¹ (SMS s. v. *halvattu*). Sen sijaan voima- ja soimasanaksi spesifistyneellä halvatusella on esiintymiä etäämpänäkin itämurteissa. Myös verbillä *halvata* on jonkin verran esiintymiä itämurteissa, mutta itämurteissa esiintymät ovat harvinaisehkoja, ja niissä erilaiset äännevariaatiot ovat huomiota herättävän yleisiä: esim. *haltata* 'halvata jne.' KarK – P, joitakin tietoja KarE ja Sav (SMS s. v. *haltata*); huom. myös karjalan *hulvata* 'halvata, halvaannuttaa', *hulvaus* 'halvaus', *hulvautuo* 'halvaantua'; lyydi *hulvaita* 'halvata', *hulvaidus* 'halvaus' (KKS s. v. *hulvata*; SSA s. v. *halvata*). Samoin virossa äännevariaatiot ovat yleisiä levikin ydinalueen ulkopuolella: viE *hālvämä*, *hālvätüs* (VMS II s. v. *hālvämä*).

Onko *haltata* vain *halvata*-verbin äännevariantti vai itsenäinen laina (< goot. *halts* 'rampa, halvattu'; SKES), joka semanttisen sopivuuden ja äännestruktuurin samankaltaisuuden vuoksi on assosioitunut *halvata*-pesyeeseen, on mahdotonta varmasti päätellä. SMS esittää sen *halvata*-verbin rinnakkaismuotona mutta myös omana artikkelinaan. Sanat esitelleet sanakirjat viittaavat molemmista artikkeleista toisiinsa. *haltata*-verbin itäinen levikki (KarK – P, aun.) ei sulje pois sanan skandinaavista lähtöä. Skandinaavislähtöinen *haltata* sopii viikinkien idäntietä Luoteis-Laatokan karjalaiskeskukseen kulkeutuneeksi lainaksi. (Niistä viimeksi Tuomi 2009.)

Lievänä voimasanana käytetyn *halvatun* odotettua suurempi itäinen levikki selittynee siitä, että se saanut ekspansiokykyä rinnastuessaan ilmaukseen *helvetti*. Kombinaatio "helvetin halvattu" on murteissa hyvin tavallinen (SMS s. v. *halvattu*).

Kansankielessä, murteissa pesyeen yleisimmin esiintyvät jäsenet ovat verbit *halvata* ja *halvaantua*. Deverbaalinomini *halvaus*, joka yleiskielessä on

1. Artikkelissa käytetään suomen murteista SMS:n vakiintuneita lyhenteitä.

vakiintunut lääketieteelliseksi termiksikin (*paralysis*)², on murteissa selvästi harvinainen, ja huomattava osa sen esiintymistä vaikuttaa nuorilta yleiskielen tarttumilta (SMS s. v. *halvaus*). Pesyeen kanta *halvata*-verbi on sen sijaan yleiskielessä harvinaisempi ja selvästi murteelliseksi sävyttynyt. NS esittää sen vielä kommentteita monipersonaisena aktiiviverbinä (esimerkkinä Alkio-sitaatti), mutta jo Perussanakirja vain mainitsee *halvata*-tyypin ja esittää ensisijaisena faktitiivis-refleksiivisen *halvaannuttaa* ja translatiivis-refleksiivisen *halvaantua* tai kausatiivisen *halvauttaa*. *halvata*-tyypin semantiikka selittää verbin heikon aseman yleiskielessä.

Murteissa, niin suomen kuin viron murteissa, verbi *halvata* ~ *halvama* on esiintymisalueellaan elinvoimainen ja yleinen ja selvästi pesyeensä ydin; siitä selittyy koko sen johdosten korona. Verbin semantiikka selittää myös sen, miksi *halvata*-tyyppi ei ole suomessa vakiintunut yleiskieleen. Suomessa verbin käyttö jakautuu kahteen päälohkoon. Verbiä käytetään 1) passiivissa ”jku t. jkuta halvataan” ja 2) yksipersonaisesti ”jkn t. jkta halvaa”. Edellinen käyttötapana on läntinen (Var Sat PohE HämP KesL, vähemmän KesE Pohk LänP) ja jälkimmäinen itäinen (KarK osaksi, KarP SavP Ink).

- 1) *Pihàluàro àite o halvattu sunnunta, oli paatis ollu ja siin oli halvattu.* PyhR | *omàs porstoos* (porstuassa) *mnää halvattiin.* Pöy | *jos minä täs nyt halavataashin.* AHär | *Ahon vanha Heikki kuuluu halavatun eilen* Oula || *Toinepuol halvatti Lait | Meirän äireen halavattihin puhet ja oikia käsi pahemmasti.* Avus | *siitä vasem puoli halvattij.* Niv.
- 2) *Voipha se halvata vaik kene.* Kauk | *onkos se sitä vähä halavannu.* Kesä | *Niitä hierotaan jòeta halavoo.* Jäp | *Halavas' se' 'äetin.* Kuop || *ja ver se seisoo silloikii, ku se halvaa ihmisen kälen tai jalankii.* Iit | *Ens* (seuraavalla) *viikolla ol' halavanna óekeem puolen sisko Eleviltä.* Kaav | *Kuulu toesen puolen halavannee.* Vie | *toisilt halvajaa kielenkii.* Ven || *halvoap syvämmestä.* Pari | *ko pahemmast* (vasemmasta) *puolest halvajaa, se kiiremmi kuoloo, a ko paremmast puolest, se ellää kavvemmas.* Kall.

Myös *Eesti murrete sõnaraamat* (EMS) huomauttaa *halvama*-artikkelissa, että verbiä käytetään usein impersonaalisti, mutta suppeahkon artikkelin murrenäytteissä ei tällaisesta käytöstä ole selviä esimerkkejä. Enimmissä siteeratuissa näytteissä on lauseke predikaattiverbi + *halvata*-verbin partisiippi tai infinitiivi. Sen sijaan synonyymisestä *altama*-verbistä on kirjattu muutama selkeä yksipersonainen esiintymä: *`altas sene inimise*; *`Mihklil `altas ühe kää, nüüd `altab vist `terve `küljä* Lüg.

Itämerensuomen passiivi, sikäli kuin sitä voidaan pitää varsinaisena passiivina (vrt. Shore 1986), on kuten tunnettua yksipersonainen päluokka. Sen agentti tiedostuu kielitajussa persoonaksi. Kausatiivinen *halvata* saa näin maagisen sävyn: halvauksen aiheuttaa ihmisen ulkopuolinen persoonankaltainen toimiva agentti. Käsitys vastannee kansanuskomuksia. Tämän vuoksi *halvata* ei

2. Lääketieteen termeistä ks. *Lääketieteen termit* 2000.

ole saanut sijaa yleiskielessä, vaan sen on korvannut agenttiltaan väljempi translatiivis-refleksiivinen *halvaantua*, *halvautua*.

Havaitakseni vain Mägiste on ottanut kantaa *halvata*-verbin etymologiaan. *Estnisches etymologisches Wörterbuch*issa s. v. *halvama* hän lähinnä karjalan ja eteläviron vokaalivariaatioon viitaten ajattelee, että kyseessä olisi deskriptiivis-affektiivinen sanapesye. Muut etymologiset sanakirjat esittelevät vain edellä luettelemani esiintymät esittämättä mitään sanan tai pesyeen alkuperästä tai motivaatiosta.

Turun yliopiston kevään 2009 tohtoripromootion aikana sain konkreettista kokemusta selkärankaisten fysiologiasta, erityisesti hermorakenteen symmetrisestä kaksijakoisuudesta. Se johti minut pohtimaan halvauksen lähtökohtia. Joistakin edellä siteeratuista murre-esimerkeistä käy ilmi se, että halvaus on näkyviltä seurauksiltaan useimmiten toispuolinen, vain kehon toinen puoli halvaantuu. Kun ihminen ”halvataan”, hänet tavallaan puolitetaan. Tämä tosi-seikka on todettu myös medisiinisesti: tällainen halvaus on *semiplegia*. Tämä johti ajatukseni germaaniseen *halv*-pesyeeseen. Olisiko sillä taholla merkkejä *halv*-sanan liittymisestä halvausta (*paralysis*) merkitseviin ilmauksiin?

SAOB tarjosikin riittävästi materiaalia:

”i uttr. *halvt slag* = HALV-SLAG, sbst.¹ PALMCHRON SundhSp. 326 (1642). Haemiplegiae eller halfva slag. HdlCollMed. 29/5 1734”.

Ja edelleen typografiaa yksinkertaistaen:

”*halv-slag* sbst¹ (*halv*- 1745. *halvt*- 1675) (numera knappast br.) *med. o veter.* av slaganfall framkallad förlamning i ena sidan l. halvan av kroppen. LINDH Huusapot. 20 (1675)”.

”Blodslaget kan ... vara ”fullständigt” d. v. s. sträcka sig till hela kroppen eller ”ofullständigt” (halvslag), endast till ena kroppshälften eller till framdelen eller bakdelen. LUNDBERG Husdj. Sjukd. 187 (1868).”

Ruotsin aineisto osoittaa, että halvauksen näkyvät ulkoiset piirteet, lamaantumisen toispuolisuus, on niin tyypillinen, että se on väistämättä saanut ilmaisansa myös kielessä. Halvauksen toispuolisuuden tähdentäminen on suomenkin murreaineiksessa hyvin keskeinen teema. Kun ihminen halvataan, hänet ihan näkyvästi puolitetaan.

Kun siteeratut ruotsin esiintymät ovat oppikirjojen tai lääkinnällisten käsi- ja opaskirjojen tekstejä, on selvää, että tällainen käyttö on myös kansanomaisesti nopeasti. Ruotsissa tämä kirjallisuuden heijastama käyttö on todennäköisesti pohjautunut kansanomaiseen kielenkäyttöön. Molemmista lähteistä se on voinut lainautua sekä suomeen että viroon ja saavuttaa nykyiset levikkinsä. Ainakin suomessa myöhäiseen ruotsalaislähtöön viittaa sanan läntinen levikki. Epäselväksi kuitenkin jää, miten selittyvät suomen kaakkoismurteiden ja karjalan *hulva*-alkuiset synonyymit. Ovatko ne vain *halvata*-verbin variantteja vai onko niissä ehkä jotain muutakin lähtöä.

Lyhenteet

aun. = aunus, goot. = gootin kieli, lpN = pohjoissaame, sm. = suomi, vi. = viro, viE = eteläviro. (Suomen murteiden lyhenteet ks. SMS.)

Lähteet

- EMS = *Eesti murrete sõnaraamat*. Eesti Keele Instituut, Tallinn 1994.
- KKS = *Karjalan kielen sanakirja I*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI:1. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1968.
- Lääketieteen termit. Duodecimim selittävä suursanakirja* 2000. 3. painos. Duodecim, Helsinki.
- MÄGISTE, JULIUS 2000: *Estnisches etymologisches Wörterbuch*. Finnisch-Ugrische Gesellschaft, Helsinki.
- NS = *Nykysuomen sanakirja*. Werner Söderström osakeyhtiö, Helsinki – Porvoo 1951–1961.
- SAOB = *Ordbok öfver Svenska Språket Utgifven av Svenska Akademien*. Lund 1898.
- SHORE, SUSAN 1986: *Onko suomessa passiivia*. Suomi 133. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja I*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII:1. (Tutkimuslaitos ”Suomen suvun” julkaisuja III.) Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1978.
- SMS = *Suomen murteiden sanakirja*. Toinen osa emaaali–havuvasta. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus – Valtion painatuskeskus, Helsinki 1988.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja I A–K*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 1992.
- Suomen kielen perussanakirja*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus – Valtion painatuskeskus, Helsinki 1990.
- TUOMI, TUOMO 2009: Itämerensuomalaisten kielten sanastollisista innovaatiokeskuksista. – Kallasmaa, Marja – Oja, Vilja (toim./eds): *Kodukeel – keele kodu. Home language and the home of a language. Pühendusteos Helmi Neetarile 75. sünnipäevaks 29. jaanuaril 2009*, 251–260. Eesti Keele Instituudi Toimetised 13. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn.
- VMS II = *Väike murdesõnastik II*. Toimetanud Valdek Pall. Eesti NSV Teaduse Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, ”Valgus”, Tallinn 1989.